

Aňzakly tomus: Badalga -18: Gala ot içinde / dowamy

Category: Goşgular, Kitapcy, Sözler, Taryhy proza

написано kitapcy | 23 января, 2025

Aňzakly tomus: Badalga -18: Gala ot içinde / dowamy Işan aganyň ýaňky sözlerinden soň Pirlı aga-da birneme köşeşen ýaly boldy. Birdenem gurbaty gaçan dek aşak çökdi. Ysgynsyz gepledi.

– Düzgünden çykan bolsak bizi bagyşlaň, Kerimberdi. Ýöne, ýene bir gezek aýdýan, gürrüň bu ýerde uruşmaýan halk barada barýa. Onsoňam men şu diýenlerimi siz iru-giç etmeli borsuňyz. Ýöne, giç bor.

Kerimberdi işan bereketli ýüzüni Berdimyrat hana tarap öwürdi. Berdimyrat han hem-ä ýaşulylaryň ýanynda edep saklap, hemem endigine görä ýuwaş gürlledi.

– Ine, biz häzir siziň teklibiňizi ara alyp maslahatlaşarys, Pirlı aga, çözeris. Ýörüň, isleseňiz özüňizem gatnaşyň. Ýa-da araňyzdan birini goşuň.

– Maslahat öň edildi, han!.. – diýip, Garly gaýşak indi Berdimyrat hana tarap gyýa garady. Ony beýleki ýaşlaram alyp göterdiler. Bu Garly gaýşagyň hyjuwyny hasam artdyrdy. – Özem telim gezek edildi. Hemmesinde-de «urusmaly» diýen netijä gelindi. Muny ýaňy işan aga-da aýtdy. Indikiňiz näme, biz-ä düşünibilemizok.

Ýöne, bu gezek oňa gulak asanam bolmady. Hemmeler sessiz-üýnsiz ekabyrlaryň yzlaryna düşdüler. «Hyk-çok» edip ýerinden turan Pirlı aga-da şol tarapa ýöneldi.

Ekabyrlar welin uzaga gitmediler. Bir gyra çekildiler-de, dik duran ýerlerinde meseläni maslahatlaşmaga başladylar. Pirlı aganyň we onuň ýany baran bilen ýaşulylaryň ýer depip garşy bolmaklaryna garamazdan, maslahat urşy dowam etdirmeli, diýen karara geldi.

Şol habary alyp, diwaryň üstündäki ýigitleriň özleri ok atýança, patyşa goşuny tarapyndan ýaraşygyň düzgüni

bozulmady.

Goşunyň içinde öz ýoldaşlary bilen göz tussaglygynda oturan Dykma serdar, duşmanlar galany topa tutup ugran pursatlaryndan başlap onuň içindäki heýhadyň derejesini duýdy. Şonuň üçinem, ol daş-töweregini gallaşyp duran kazaklary o ýan, bu ýan zyňşdyryp Lomakiniň ýanyna ylgady. Boýun egmek barada gepleşik geçirmek üçin özüni gala goýbermeklerini haýyş etdi. Emma täzeje etiň ysyny alan aç arslan kimin dolup-daşyp duran goşunbaşlygy ony diňlemegem islemedi. Iň soňkyja umydy puç bolan serdar telpegini ýere bulap urdy-da, üstüne çökdi. Derrewem galdy. Alahasyrды bolup ýene-de Lomakine tarap ugrady. Depejigiň düýbünde durup özüniň diňlenmegini haýyş etdi. Ýöne, onuň özüne ünsem bermän, top oklarynyň diwarlardan geçip, galanyň içinde elhenç ses bilen ýarylyşyna guwanç duýgusy bilen bakyp durşuny görüp yzyna öwrüldi. Aşak bakyşyp, ýer dyrmalaşyp oturan Sopy hanyň we beýleki nökerleriň ýanyna bardy. Elini gala tarap uzadyp başyny ýaýkady, bir zatlar diýjek boldy. Synyny silkip eýläk, beýläk öwrüm etdi. Emma gepläp bilmedi. Diýere söz tapmady.

Sopy han ýuwaşlyk bilen ýerinden turdy. Üstüni-başyny kakýşdyrды.

– Öwezmyrat, birimiz gaçmana synanyşaýsak nädýä... Iň bolmanda düşen ýagdaýymyz-a mälüm edibilerdik.

Dykma serdar bir salym böwrüni diňläp durdy.

– Onda bir ýeňilräk ýigitleriň biri synanyşaýsyn.

Sopy hanyň nökerlerinden Ýagmyr atly çepiksiräk hem çakganja bir ýigidi saýlap aldylar. Ol ýigit hamala eýýäm gala baryp, bar zady özüniňkilere habar beren ýaly, gözjagazlaryny ýyltyldadyp, dodaklaryny ýalady. «Baransoň oňa eý diý, muňa beý diý», diýip, daş-töwereginden edilýän sargytlara dagy: «Bor, bor... hoş-hoş... bilýän-bilýän...» diýip, howlukmaç jogap berdi-de, saklawlaryň başagaýlyklaryndan peýdalanyň, basymrak ol ýerden daşlaşmak bilen boldy. Ýörüş başlanaly bäri ýükli düýelere kerwenbaşlyk edip gelýän türkmenleriň biridir diýdirmek üçin, eline bir gulaç ýüpem aldy. Pişik basyşyny edip, rezerwe duran atly otrýadyň ýeňsesine aýlandy. Şol ýerde

olaryň öz atlaram saklanýardy. Ýagmyr öz atynyň ýanyna bardy-da, usullyk bilen aşak çökdí. Ýüpäni çözdí. Birdenem ete bokjek pişik ýaly bir düýrmek boldy-da, özüni atyň üstüne zyňdy. Ýöne, näme üçindir atyň başyny gala tarap dňl-de, guma tarap öwürdi.

– Bu näme etdigi boldykan-aý myň... – diýip, Sopy han nägile seslendi. – Düýbünden ters tarapa tutduraýdy-la...

Dykma serdar içki howsalasyny bildirmezlik üçin, dişinden syzdyryp, arkaýyn gürlledi.

– Dogry etdi. Gala tarap gaçsa ho-ol ýere-de ýetibilmez. Bumat hemmesiniň gözi şo tarapda. Ýeňse bolsa boş. Soň gumuň içi bilen aýlanyp gelmek oňa kyn düşmez.

– O-da dogry. Ýöne, mazaly arany açýança aty idip gitmelidi. Indi ony basym duýarlar.

Sopy hanyň diýşi ýaly boldy. Ol sözüni soňlap-soýlamanka rezerwde duran dragunlar gaçgagyň yzyndan başly-barat atyp başladylar. Ýöne, urup bilmediler. Oňa çenlem Ýagmyr mazaly arany açdy. Sopy han ýeňillik bilen dem aldy.

– Ind-ä gutulaýdy gerek.

Dykma serdaram uludan demini aldy. Beýleki nökerlere-de jan giren ýaly boldy. Olar: «Häý, şüý-ä bolaýdy-da – bolaýdy», «Oňaraýdy-da – oňaraýdy» diýşip, süýji-süýji gultunyşdylar, bir Sopy hanyň, birem Dykma serdaryň ýüzüne seredişip ýyljyraklaşdylar.

Ýöne, olaryň bujagaz begençleri uzaga çekmedi. Üç-dört sany soldat gala garap duran toplaryň biriniň nilini Ýagmyra tarap öwürdi-de, yzly-yzyna boşadyp goýberdi.

Ýagmyr göz-açyp ýumasy salymyň içinde münüp barýan alny sakar mele aty bilen bilelikde tozana garyldy. Gaýdybam görünmedi. Hatda tozan sabandan soňam ne aty ne özi hiç biri görünmedi. Dykma serdar: «Wah!..» diýip, buduna urdy, hyrçyny dişledi. Sopy han başyny tutup aşak çökdí. Nökerler Ýagmyryň giden ugruna garap, duran-duran ýerlerinde doňup galdylar.

Bu wakadan soň olary goşunyň iň yzky hatarlaryna eltdiler. Saklawlaryny güýçlendirdiler. Atlaryna seretmekligi soldatlara tabşyrdylar.

Dykma serdar welin şondan soň däliräne döndi. Bir oturdy, bir

turdy. Birde top oklarynyň gala düşüşini görmejek bolup beýlesine baksa, birde «gümmürdisini» eşitmejek bolup gulaklaryny tutdy. Käte telpegini çykaryp kellesine ýumruklaşa, käte sakgalyny ütdi. Iki-baka tasap ýörşüne bir zatlar diýip pyşyrdady. Samrady. Öwran-öwran generalyň duran ýerine tarap dyzady. Her gezegem öňüne böwet bolan kazaklardan geçibilmän yzyna döndi. Durup-durup kükregine urdy. Gapdallaryny sermenip, baryp-ha Bendesendekäler elinden alnan ýaraglaryny gözledi.

Onuň bu gözgyny ýagdaýyna hatda kazaklaram garaçynlary bilen gynandylar. Ony beýle jepalara sezewar edýändikleri üçin, daşlaryna çykarybilmeselerem, öz ýanlaryndan goşun başlyklaryna nägilelik bildirdiler.

Bu ýagdaý hemmelerdenem beter, ýöriş başlanaly bäri öz hökümediniň türkmenler babatdaky beýle ýowuz syýasatyny oňlaman gelýän Iwaşowy darykdurdy. «Bar, tekeler bir yzagalak, nadan halk ekeni diýeli, a biz näme? Biz dünýä belli döwlet ahyry. Galyberse-de şu adamlar ilçini bolup gaýtjak wagtlary bizde ilçiniň eldegrilmesizligini kepilledirýän düzgüniň bardygyna bil baglandyrlar ahyry. Ýok, biziň munymyz bolmaýar. Biz uly döwlet bolup, döwletsiz halkyň, onda-da onuň haýsydyr bir kiçijik taýpasynyň öňünde gadymdan gelýän halkara düzgünini bozýas. Güýjümüziziň rüstemedigini görüp durkagam ejizlik edýäs. Bu biziň gaýry ýurtlaryň öňünde öz-özümüzizi masgaraladygymyz bolýar. Basybalyjylygymyzyň üstüne diýdimzorlugam etdigimiz bolýar. Dogry, urşy bir başlanyňdan soň ýeňiş üçin eliňden gelenini etmeli, oňa söz ýok, ýöne, ol ýeňiş arassa, mert ýeňiş bolmaly. Beýle namartlyk welin hiç bir kada-kanuna dogry gelenok...»

Iň bärkisi Çurkin näme, şo-da Dykma serdar tussag edileli bäri oturan-turan ýerinde:

– Bu ýagdaý Orsyýet ýaly uly döwletiň adyna ysnat getirýär ahyry – diýip, jibrinip ýör.

Dogry, Pirlini aga başlyklaýyn gojalaryň aman dileşip galadan çykmaklary, atyşygyň togtamagy Dykma serdaryň ýaňy bir sönüp ugran umyt uçgunjyklaryny täzeden körettdi. Gepleşikleriň netijesine sabyrsyzlyk bilen garaşdy. Ekabyrlaryň hälem bolsa,

ýagdaýa boljak işe göz ýetirenlerinden soň bir ýaraşyga ýüz urmaklaryny, urşy togtatmaklaryny isledi. Emma, bilşimiz ýaly onuň garaşýan netijesi çykmady. Atyşygyň täzedan başlanmagy ony urup-ýaryp ýene-de generalyň ýanyna barmaga mejbur etdi.

Emma Bendesenden bári dilmaçlyk edip gelýän dagystanly ýigit bir ýerden ylgaşlap geldi-de, generaldan daşlaşdyrmak üçin, ony gödeklik bilen bir gyra itekläp ugrady. Dykma serdar:

– Çek eliňi-i!.. – diýip, hökümlü gygyrdy. Soň özüne ünsem bermän duran generala ýüzlendi. Hanasyndan çykara gelen gözlerini tegeläp titir-titir edip durşuna sandyraýan elleri bilen sakgalyny gysymlady. – Şundan şuýana size tarap ýan bassam, kelamyllan-a ara goşmaýyn welin, ine, şu sakgalymdan ant içýän...

Dilmaç onuň sakgalynyň ujundan tutdy. Birki ýola bat bilen çekdi.

– Şu sakgalyňdanmy? Hä? Şu sakgalyňdan ant içýäňmi? Sakgal bormy mundanam bir, sübse ýaly...

Dykma serdar onuň iki bykynyndan tutaga-da, dik depesine göterenini bilýär, ýöne, pylçap ýere uranyňy, üstüne münüp hekirtmeginden alanyny welin bilenok. Telim gezek guşagyny sermenenden soň ol:

– Wah, damagyny çalara gök demirem ýok-da – diýip, edil aýagyna pürs çümen aýy ýaly arlady. Dilmajyň bokurdagyny öňküdenem has berk gysdy.

Kazaklar dilmajy ölümiň öýünde serdaryň elinden aldylar. Bu ýagdaýy synlap duran Lomakin kazaklara:

– Tussag ediň!.. – diýip, gygyrdy. – Hemmesini tussag ediň!.. Öý tussagy ediň! Çykarman saklaň...

Şol pursata çenli ors goşunlarynyň arasynda göz tussagy hökmünde saklanyp gelinýän türkmen ilçileri şondan soň hakyky ýesirlere öwürüldiler.

Äkidip barýarkalar, Dykma serdar top oklarynyň zenzelesiniň arasy bilen, generala şu sözleri aýtmana ýetişdi.

– Sen namartlyk etdiň, gynaral. Seň ýeke bir özüň däl, alyp barýan syýasatyňam, uruş tärleriňem namart. Sen bu hossarsyz, ejiz halky hiç bir düzgüne sygmaýan usullar bilen gýrmakdan, şu gyrgynçylyk üçin hiç kimden zowal bolmajakdygyny duýmakdan

ýaňa keýp alýaň. Emma, bilip goý, türkmen gurtdur. Onda-da çöl gurdudyr. Ol saňa aňsat el bermez. Ýalam bolmaz. Alla bizlik bolsa ol seni mensizem alar. Şiri-derga ýar bolsa sözüm ýerde galmaz, işşalla!...

Atyşygyň täzeden başlanmagy bilen, galadakylaryň arasynda ýene-de erewde-berewlik, yzanda-çuwanlyk başlandy.

Amanat janyňy ajala ardurja aldyrasy gelmedikleriň birnäçesi, soňky maslahatyň gelen kararyna garamazdan, barybir galany terk etmekligi ýüreklerine düwdüler. Ol hereketiňem guraýjylary Pirli aga başlyklaýyn şo-ol, öňki gojalar bolup çykdylar. Olar öz diýenini edäýjek adamlaryň, hususan-da ýakyn garyndaşlarynyň çagalaryny, aýal-ebtat, garry-gurtusyryny galadan, has takygy gyrgynçylykdan alyp çykmaklygy öz öňlerinde maksat edip goýdular. Ýigitler welin, goý, urşubersinler. Ol olaryň borjy. Köpçüligiň gelen karary olar üçin kanun.

Hä diýmänem gojalardan, aýallardan we çagalardan ybarat birgiden bosgun galanyň Aşgabat ýoly tarapyndaky derwezesinden hiç hili goragsyz, soguşyp çykdylar. Emma patyşa goşunyň ýolbaşçysy eýýäm galadan bir adamy hem diri goýbermezlik barada buýruk beripdi. Şonuň üçinem, pereýaslawlylar otrýadynyň dragunlary desbe-dähel olaryň üstüne çozdular. At üstünde oturan ýerlerinden ölüm oduny sepeläp gelýän kazaklary görüp, bosgunlar ýagyşdan gaçyp damja uçrandyklaryna düşündiler-de, başly-barat, çyr-çykylyk bolşup yzlaryna öwrüldiler. Olara baştutanlyk edip gelýän Pirli aga hemmelerden yza galyp, kazaklary derwezäniň daş ýüzünde garşylady. Ýüzbe-ýüz durup, iki elinem öňe serdi.

– Aý, iniler! Ors batyrlar! Gaçmana bir goýuň-a bu bendeleri... Uruşýan halk däl-ä bular... Görüň-ä, barysy aýal-ebtatdyr, çaga... Ynsap ediň-ä... Dianam ediň-ä...

Çat maňlaýyndan çümen gyzgyn gülle gojanyň sözünü soňlatmady. Ol iki gaşynyň arasy bilen syrygyp gelýän gyzyň gana boýalan ak sakgalyny galgadyp arkan ýykyldy. Şol ýatyşyna-da sözünü dowam etdirmekçi bolýan ýaly kazaklara tarap elini uzatdy. Gözlerini agar-düňder edip agzyny açdy. Ýöne, agyzam, gözem

şol durşuna aýklygyna galdy. Tirseginden ýokarsy ýeňden çykan hor, ýap-ýaňyja-da öňe uzap duran damarlak elleri bolsa şalkyldap aşak gaýtdy. Şondan soň ondan hiç hili gymyldy-hereket bolmady. Onuň üçin uruş gutardy.

Pirli aganyň maslygyny at toýnaklaryna basgyladyp, bosgunlaryň yzy bilen gala girip ugran dragunlaryň ýeňsesinde duýdansyz ýerden bir bölek türkmen atlylary peýda boldy. Olaryň öňüni çekip gelýän uzynak, inçemik at ýüzli, görmegeý ýigit:

– Uruň, ýigitler! – diýip, hyjuwly gygyrdy-da, gylyjyny syryp drangunlaryň bir çetinden girip ugrady. Öňlerindäki çöp-çalama çolaşyp, gum garbaşyp, ýykyla-sürşe gaçyp barýan biçäre bendeleri urmaklyga, çapmaklyga kellesi gyzan dragunlar esli wagtlap yzlarynda nämeleriň bolup geçýändiginden bihabar galdylar. Ýagdaýy aňanlaryndan soň bolsa ala-tozan turzup, at haýkyrdyşyp yzlaryna öwürüldiler. Iki topar garpyşdy. Garjaşma «oýny» emele geldi. Tüýs, türkmen ýigitleriniň diýeni boldy. Soldatlar tüpeň işledip bilmediler, şonuň üçinem gollary gylyçda bolsa-da gözleri derweden aýrylmady. Dert-azar şol tarapa süýşmek bilen boldular. Uzaga çekmedik bu aldymberdimli söweş tekeleriň ýeňşi bilen tamamlandy. Dragunlardan sanlyja adam gaçyp gutuldy.

Türkmen atlylary, gelişlerindäkidenem has çaltlyk bilen yzlaryna öwürüldiler. Galadan saýlanyberenlerinde görmegeý ýigit goltugyndan ak kepderi çykardy-da, asmana uçuryp goýberdi. Galanyň hem içinden, hem daşyndan:

– Ruhy batyr!...

– Guşly batyr!.. – diýen sesler eşidildi. Kepderi galanyň üstünden bir öwürüm etdi-de diwarlaryň düýbi bilen gündogar sary gykuwlaşyp barýan atly ýigitlere bakan pessaýlady. Baryp at üstünde dim-dik oturan Ruhy batyryň egnine gondy.

Duşman galany esasan üç tarapdan gabapdy. Onuň gündogar diwar tarapy aýk galypdy. Dört sany kiçi galanyň üçüsi şol tarapdady. Şolaryň birinde türkmen ýigitleriniň bukulyp galandyklaryny, dynuwsyz ok atmak bilen çozuşa päsgel berýändiklerini Lomakine habar berdiler.

– Knýaz Golisyn!.. – diýip, general çasly gygyrdy. Golisyn çest berip gaşynda häzir bolandanam gyssagly buýruk berdi. –

Bir otrýad bilen baryň-da, goraýjylary galajykdan kowup çykaryň!..

Golisynyň otrýady galajyga tarap Aşgabat ýoly bilen ýüzün salyp baryarka, sag tarapdaky gyralaryny çöp-çalam basyp giden, içi suwsuz köne ýabyň içinden yzly-yzyna, birnäçe gezek tüpeň sesi çykdy. Emma hiç kime ok degmedi.

Ol ýeri barlamak üçin Golisyn kazaklarynyň birnäçesi atlarynyň başyny şol tarapa öwürdiler. Olaryň arasynda Çurkin hem bar. Olar ýabyň gyrasyna baryp at başyny çekdiler. «Görsene muny-da, görsene muny» bolşup biri-birleriniň ýüzüne seredişdiler. Ýylgyryşdylar. Çünki, olaryň önünde sapaňçasyna ok sürüp duran urşujy erkek adam däl-de, görmegeý, tokmak saçly, ganatlaryny gerip uçup baryan garlawaja meňzeş gaşlarynyň aşagyndan goňrumtyl, goýun gözleri ahmyrly balkyldaýan, badam gabakly ýaş türkmen gyzydy. Ol Enehakyda. Ýöne, ol ýeke däl. Gapdalynda Baýramgül tebibem bar. Oky gutaran bolsa gerek, ol ýabyň içinde köneje berdankasyny gujaklap, çugutdyryp otыр. Gözleri bilen soldatlary iýäýjek bolýar. Olaryň ikisiniňem ýüzünde gorkudan-ürküden nam-nyşan ýoklugy soldatlary haýran galdyrdy. Oňa çenlem Enehakyda sapaňçasyna ok sürdi-de, ýaňy bir atdan düşmäne hyýallanan Çurkine çenäp atyp goýberdi. Ok soldatyň ýaňagyny sydyrdyp geçdi. Gyz mäşäniň ikinji gezek sykanda sapaňçanyň gulagy «şyňk» etdi. Göçmedi. Çurkin eýýämhaçan gyza tarap tüpeňini çenäp ugran ýoldaşyna:

– Dur! Atma!.. – diýip, gygyrdy-da, usullyk bilen atdan düşdi. Sypjyrylan ýaňagyny aýasy bilen ýapyp gyzyň ýanyna bardy. Onuň özüne düşünmeýändigine gözi ýetip duranam bolsa elini uzadyp: – Getir bäre eliňdäkini bu seniň oýnajak oýunjagyň däl... – diýdi.

Enehakyda ýyldyrym çaltlygynda sapaňçanyň uç tarapyndan tutdy-da:

– Me saňa sapaňça! – diýip, ters tarapy bilen Çurkiniň ýazzy maňlaşyna ýelmedi. Gözi garaňkyrap entirekläp ugrandanam bir ädim gaýra çekiläge-de, köwüşli aýagynyň ökjesi bilen türresine bir depdi welin, Çurkin görgüli gollaryny gerip, duran ýerinde on gezek dagy aýlandy. Kaňşyrawugy awuşap gözlerine ýaş geldi. Ahyram çişarkan gaýtdy-da, gözlerini

çaşardyp çäşerildi ýatyberdi.

Şondan soň Enehakyda ylgap baryp Baýramgül tebibini elindäki berdanka ýapyşdy. Kempir burnuna salyp «hoňňul-hoňňul» etdi.

– Wah, ok gutardy, gyzym, ok gutardy. Oky bolsa men näme, oturjakmy, şeýdip. Çüýlejeg-ä göbekleriniň aşak ýanyndan. – Ol birdenem etegine ot düşen ýaly hasyrdap ýerinden galdy-da, tüpeňiniň nilinden tutup, eýýämhaçan üstüne howala bolan atlylara tarap bulaýlap başlady. – Me size Ahal! Me size Gökdepe! Mäh size gala! – Agyr gundak başlaryny silkip oýan, buýan öwrüm edýän atlaryň käte «gürp» edip sagrysyna degse, käte «hylk» edip soldatlaryň biriniň uýlugyna degdi. Awunan soldat erbet sögündi-de, öz tüpeňiniň gundagy bilen kempiriň edil, boýnunyň çykan ýerine suňşurdy. Kempir:

– Wah, ýezit! – diýdi-de, ýegşerilip aşak oturdy. Iki eli bilenem gundagyň degen ýerini tutdy. Soldatlara garap ýene bir zat diýjek boldy welin, sesi içinden çykmady.

Enehakyda ylgap baryp ony gujaklady. Ikinji gezegem urmana hyýallanan soldatyň ýüzüne gazaply garady.

– Degme!!!...

Oňa çenli Çurkinem «hyk-çok» edip ýerinden galdy-da, kempire çenelen soldaty saklady.

– Urma!

Şundan soň Enehakyda bilen Baýramgül tebibini südenekledip Lomakiniň ýanyna eltdiler. Bolan wakany bolşy ýaly edip aýtdylar.

– Häý, ýer ýuwutmyşlar! Häý, Hudaýdan tapmyş jyrk sary belalar! Eneňiziň içinde ýene ýekeje gün ýatan bolsaňyz boka dönjek ekeniňiz-ä... – diýip, özüne tarap gysarylyp oturan Baýramgül tebibini mazaly synlandan soň general oňa ýüzlenip:

– Näme, urdularmy – diýip sorady. Soň soldatlara ýüzlendi. – Urduňyzmy? – Olaryň belli bir jogap beribilmän ýaýdanýanlaryny görübem ýüzüni bir gapdala sowup nägile seslendi. – Oňarmansyňyz. Beýtmeli däl ekeniňiz. Uruşda her zat bilýandyr, ýöne, aýal-gyzlara, çagalara, garrylara, serkerdelere degmek bolýan däl.

Ol näme diýse «patdyk-sutdygragam» bolsa türkmençä öwürüp duran terjimeçiniň soňky sözlerinden soň kempir kellesini titredip

oturan ýerinden generala tarap barmagyny çommaltdy.

– Şu iň ulyňyzmy şü? – «Howwa» diýen jogaby eşidendenem ýerinden turdy-da, boýnunyň agyrysyna бүтін göwresi bilen egreýlip, generalyň ýanyna bardy. Gyşarylyp ýüzüne bakdy. Elini gala tarap uzatdy. – Beýle paýhasly bolýan bolsň, gele-gelmäne eden işiňi bir gör, bar-da. Şu çaka çenli gyrylanlaryň-a hemmesi çül-çagadyr, aýal-ebtat, garry-gurtudyr gyz-oglan. Iň bärkisi ine, ýap-ýaňyja birtopar bigünä bendeleri gaçyp gutulmanadam-a goýmadyňyz. Pirli görgülinem-ä öldürdiňiz şolar bilen bile. – Kempir gitdigiçe gyzdy. Gyzdygysaýam generalyň gözüne gorkunç göründi. – Ir döwrüň patyşalary hatda gulan-keýik awlanlarynda-da, tohmy tükenmesin diýip baş-on sanysyny diri goýberýän ekenler, seňkiler-ä şonam edenoklar. Sebäbi, siziň niýetiňiz ýaman. Siziň niýetiňiz tekäň tohmuny tüketmek. – Kempir birdenkä jynssyz gygyrdy. – Gözüň-ň gursun, mawa gelen urkaçy pişigiň gözi ýaly...

General kempiriň soňky sözlerine ünsem bermedi-de, «heh» etdirip ýalandan güldi.

– Gala sizi biz dykmadyk, özüňiz girdiňiz. Urşam özüňiziňkiler islediler. Siz häzir öz islän zadyňyzy görüp dursuňyz.

– Sen töwellany gaýtardyň. Dykma serdar bilen giden ýigitlerimizi bolsa tussag etdiň. Sebäbi, sen Dykma serdardan gorkýaň. Garşynda dursa ondan basyljagyňy bilýäň. – Şondan soň Baýramgül tebip generaly haýranlar galdyryp birnäçe gün mundan ozal Dykma serdaryň aýdan sözlerini gaýtalady. – Ýöne, bilip goý, gala-da serdar kändir. Batyram kändir. BarANYňyzyň bagryňyzy garaldar durarlar.

General bu gezek kinaýaly güldi.

– Kempirleri bilen ulygyzlaryny öňe tutup ugran bolsalar serdarlaryňyzyňam, batyrlaryňyzyňam ýagdaýlary öwerlik däl bolara çemeli.

Häliden bäri gaşlaryny çytyp, aşak bakyp duran Enehakyda bir ädim öňe süýşdi.

– Bizi urşa serdarlarymyz sürenok. Özümüz çykdyk. Onda-da olardan bidin, çykdyk. Bu biziň size bolan ýigrenjimiziň çäksizdiginiň alamatydyr. Şonuň üçinem, size bu ýerden aman

sypmak başartmaz. Siziň baryňyz şu ýerde tûmmek borsuňyz. Hälem bolsa bir pille, Ahaldan çykyň! Bu halk siziň çeynejek çöpüňiz dälidir. Ok-ýarag şaýy el-halragam bolsa, ýüregi siziňkiden güýçlüdir. Galasy pagsadan bolsa-da, erki polatdandyr. Synmazdyr. Ruhy belentdir. Galany alanyňyz bilenem işiňiz tamam bolaýmaz. Garagumyň her örküjiniň aňyrsyndan bir Keýmir kör çykar. Köpetdagyň her bir gerşiniň aňyrsyndan ýüzlerçe Görogly dörär. Jeleleddin dörär. Olar sizi barybir süýegiňizi süýräp, özüňizi süreniňize atmana mejbur ederler. Şonuň üçinem gowusy şu wagt gidiň! Wagtynda gidiň! Çaltrak gidiň! – Gyzyň gözlerine ýaş aýlandy. Damagy doldy. – Gidiň! Gidiň! Gidiň!..

Enehakydanyň bu sözleri hemmäni haýran galdyrdy. Üýşendirdi. Eýmendirdi. Şol bir wagtyň özünde-de sylag-hormat duýgularyny oýardy. Generalyň hut özem oňa guwanman durup bilmedi. Ondan gözünü aýyrman, şu wagtjyk eşiden sözlerini aňynda aýlap durşuna: «Watanperwerlik ine, hut, şunuň ýaly bolmalydyr», diýip, içini geplet-di-de, soldatlara ýesirleriň ikisini gala ugratmaklygy tabşyrdy.

Ak baýdak göterip barýan üç sany soldat, «myhmanlary» tä, galanyň derwezesine çenli ugratdy.

Daş-töwerekde uruş edil öňküsi ýaly dowam edip, duranam bolsa, ak baýdakly soldatlara tarap tekeler ýekeje okam atmadylar.

Galajygyň goraýjylaryny kowup çykarmak üçin knýaz Golisynyň ýolbaşçylygynda giden otrýadyň gyz bilen kempire güýmenip galanlaryndan öňňesi uly bolmadyk ýitgi, birnäçe ýaradarlary bilen birlikde tabşyrygy berjaý edip yzlaryna geldiler. Indi uly gala tarap doly ýol açyldy. Ähli päsgelçilikler aradan aýryldy. Şeýle-de bolsa, çaknyşygyň başlanyşyndan çen tutup, general Lomakin garşylygyň öz çak edişinden has çökderräk boljakdygyna düşündi we graf Borhuň ýolbaşçylygyndaky ikinji kolonnanyň hem gelip ýetişer garaşmaklygy ýüregine düwdi. Hut şol niýet bilenem, äpet aždarha ýaly assa-ýuwaşdan gala tarap süýşüp barýan goşuny saklady.

Ýöne, entek duşman gelmezinden öň giň meýdana ýaýran, ýurda belet türkmen ýigitleri üznüksizlik bilen kä soldan, kä

sagdan, käte yzdan çözup, graf Borhuň kolonnasynyň hem ýörüşini birsyhly bökdeýärdiler. Hereket etmäne, bellenen ýere bellenen möhletde ýetmäne päsgel berýärdiler.

Pirli aganyň bosgunlaryny halas edip gidenden soň, Ruhy batyram baryp şolara goşuldy.

Netijede, ikinji kolanna gelmeli wagtyndan kän gijä galdy.

Şonuň üçinem, Lomakin graf Borha çapar ýollady. Emma gara görnüm ýerde köwejekleşip, duşmana haýbat üçin gylyçlaryny depelerinde dalawladysyp, at oýnadysyp ýören ýigitleriň biri çapar otrýaddan saýlanyşy ýaly oňa bakan okduryldy. Kazak atynyň başyny kä eýläk, kä beýläk burup, sap bilen sypmaga synanyşdy. Emma asty ýüwrük bedewli ýigit derrew onuň yzyndan ýetdi we entek at üstünde otyrka kellesini kesip taşlady. Başsyz göwre hemmeleri geň galdyryp esli ýere çenli at çapdyryp gitdi. Hatda birki gezek atyny debsilän ýalam, jylawy o ýan, bu ýan buran ýalam boldy. Muňa ony başsyz galdyran ýigidiň özem birhili bolup, tä atdan agýança yzyndan seretdi durdy. Arasynda ho-ol, beýleräkde çöp-çalama çolaşyp ýatan çypar kellä-de telim gezek dagy nazar aýlady.

Bu zatlar şeýle bir çalt bolup geçdi welin, Lomakin: «Tfu-u» diýip erbet sögündi we ikinji kolonna gelip yetýänçä uly galany top okuna öňküdenem has güýçli derejede tutmaklygy buýurdy.

Birdenem uly galanyň demirgazyk diwaryndaky derwezesinden birnäçe eli tüpeňli pyýada ýigitler atylyşyp çykdylar-da, kiçijik tümmejiklere, salmajyklara bukulyşyp, şol diwaryň üstündäki ýigitleri oka tutup duran dragunlara golaýlaşdylar. Olar entek ot açyp ýetişmänkäler, Lomakin dragunlara garşylyklaýyn hüjüme geçmek barada buýruk berdi. Dragunlar atlaryny debsileşip, uly goh bilen türkmen ýigitleriniň üstüne eňdiler. Ýöne olara ýetmänkäler, ot-çöpüň astynda görünmän ýatan, suw gidip jork batga öwrülen meýdaçanyň üstünden bardylar. Ozaldanam ýadaw atlar aýaklaryny batgadan alybilmän ilk-ä batlaryny haýallatdylar, soňam duran ýerlerinde dyzadylar durdular. «Hopur-hopur» edip batga art aýaklary gitse-hä kelleleri dik ýokary galýa, öň aýaklaram howada kelemenläp dur, öň aýaklary gitse-de kelleleriniň ýarysy lüýk

batga çümýä, art aýaklary bolsa asla diýen edenok.

Gyssaga düşen kazaklar atlaryny ýetişibildiklerinden saýgylaýarlar. Debşileýärler. Atlaryň hereketleri welin gitdigiçe haýallady, soňabaka-ha halys lüt durdular. Dragunlara erbet galagoplyk aralaşdy. Üstesine ýigitlerem bukularyndan böküşip çykdylar-da, ot sowrup öňe okduryldylar. Dragunlaram at üstünde oturan ýerlerinden olara tarap ok ýagdyrdylar. Ýigitleriň gözleri ýok ýaly tüwdürilişip gelişleri dragunlary hasam aljyratdy. Howsala saldy. Sustlaryny basdy. Olaryň köpüsinde: Indi bize şu batgadan çykmak ýok bolsa gerek, diýen pikir döredi. Ýigitler has golaýa gelendenem batga batan atlaryndan böküşip düşdüler-de: «Ur-ra-a!.. diýşip, jorkuň içi bilen ýigitlere tarap «jolkuldaşyp» ugradylar. Batganyň içinde bolup geçen bu tutluşyk uzaga çekmedik hem bolsa, iki tarapdanam ýitgi köp boldy. Dragunlara pyýada atyjy esgerleriň kömege gelmegi bilen, türkmen ýigitleri bialaç yza çekilmeli boldular.

Lomakiniň hasaby boýunça, şondan soň başdır-üçdir bolaýmasa, uly galanyň daşynda goraýjy galan bolmaly däldi. Bu onuň göwnüne düwen uruş çäreleriniň ilkinjisidi. Ýagny, esasy hüjüme geçilmezinden öň, tekeleriň barysyny galanyň içine düýrläp dykmalydy.

Bu hut şeýle hem boldy. Türkmenleriň ähli güýji bala-çagalary bilen birlikde gala atly mähnet gazanyň içine gapgaryldy. Ol gazanyň oduny güýçlendirmegem, peseltmegem indi goşun başlygynyň hut özüne bagly. Gazanyň içindäki lukmany gowrup ýa gaýnadyp iýeýin diýse-de, şu gün agşamlyk ýa ertir ir bilen iýeýin diýse-de öz işi. Esgerleriniň ýadawdyklaryna, esli gün bäre düzüwli dynç almak, entäp gelýändiklerine garamazdan, onuň şol lukmany ertire-de, agşama-da goýman, hut şol wagtyň özünde «lak-luk» edesi geldi. «Lomakin Ahaly barşy ýaly, ýüzüniň ugruna, ýük ýazdyrman alypdyr» diýdiresi, şeýdibem, Aleksandr Makodenskä meňzäsi geldi. Tekeleriň ganlarynyň üsti bilen özüne şan-şöhrat gazanmak isledi.

Şonuň üçinem, ikinji kolonna gelýänçä goşuny hut özi gözden geçirdi. Ähli bölümlere başky pozisiýalaryny eýelemekligi tabşyrdy. Ediljek zabtyň ilkinji çäreleri hökmünde galanyň

bolsa, içinde ýer bolmandygy zerarly demirgazyk diwaryň daşyndaky seňňeriň öňünde dikilen gara öýlere ot bermekligi buýurdy.

Ol buýrugy ýerine ýetirmeklige on iki soldat höwes bildirdi. Olar bukdaklaşyp gara öýlere golaý bardylaram welin, birnäçe türkmen ýigitleri öýleriň arasyndan atylyşyp çykdylar-da, gelmişekleri agzybirlik bilen oka tutdular. Höwesjeňler öňe tarap hereket etmekden geçen, gaýtam başly-barat gaçmak bilen boldular we hiç bir ýitgisiz yzlaryna dolanyp bardylar. Gara öýlere şondan soň olaram golaýlaşmadylar, başga bölümlerdenem hüjüm eden bolmady.

Sagat üç boluberende ikinji kolonna hem gelip ýetdi. Şondan soň Lomakin uly gala ediljek esasy hüjümi öýlän sagat bäşe belledi. Muny eşidip, goşunyň üçünji toparyna degişli esgerleriň arasynda «yňňyl-çyňňyl» başlandy. Buýruk esasanam pyýada goşundakylara ýokuş degdi. Açyk bir zat diýip bilmeselerem:

– Iň bolmanda az-kem dynç bir bermeli ahyry...

– Bu bolşumyza biz hiç zada ýaraman masgara borus – diýen ýaly nägilelikli sözler aýtdylar.

Ýöne, olaryň ojagaz «iňňildileri» aňsat ýeňşiň, ýeňil şöhratyň kül-külüne düşen serkerdäniň gulagyna-da ilmedi. Asla gulagyna ýetmedem. Onuň öz pikirçe bolsa soldatlar sähelçe salymlyk dowam etjek zabtdan soň galany eýeläp, arkaýyn dynç almalydylar. Ertire alada galmaly däl. Olar ir bilen ýerlerinden ýeňiji hökmünde örmelidiler. Ýeňiş toýuny toýlamalydylar. Oňa çenli Gökdepäniň alnandygy baradaky habar Petrburga – Onuň Aly Hezretlerine baryp ýeter.

Öýlän sagat bäşe on bäň minut galanda, geleli bäre galanyň üstünden ot sowrup duran toplaryň barysy dymdy. Uly tupanyň öňisyrasy bolşy ýaly, Gökdepe galasynyň degre-daşyny elhenç bir ümsümlük gurşap aldy.

Galanyň içi welin ümsümlük däl. Ýurduň ykbalyny çözjek aýgytly pursatyň ýetip gelendigine düşünen halk öňküdenem beter howsala düşdi. Galyň bende ýaş çagasyny, garry-gurtusyny bir öýe salýar, bir ondan çykaryp tüme dykýar. Eýýämhaçan

öýlerinden, tümlerinden jyda düşenler bolsa açyk meýdanda üşerilişip durlar. Adamlaryň ýene bir topary bir ýere üýşüşip, biri-birleri bilen bir zatlary maslahatlaşýarlar, bir zatlar barada biri-birlere sala salýarlar. Birentekleri ara düşen böwşeňlikden peýdalanylýp, ýap-ýaňyja şehit bolan merhumlaryny jaýlamak bilen ber-başagaý. Ýene birleri bolsa henizem öz söýerleriniň läşlerini gujaklaşyp, gan eňreşip otyrlar. Merhumynyň jesediniň käbir böleklerini tapman, heniz eýe çykylmadyk maslyk üýşmeklerini dörjeşdirip, uly ili bilen bagyryşyp ýörenleriňem hetdi hasaby ýok.

Kepeläniň köri indi Diňlidepniň düýbünde däl-de, ýokarsynda, ýaşyl tuguň aşagynda oturyp ýigitleri söweşlere ruhlandyryjy aýdymlar aýdýar.

Ümsümlük pursatyndan peýdalanylýp serdarlar, han-begler galany goraýjylara iň soňky tabşyryklary berýärler. Diwarlaryň üstüne çykyp, köpüsi has irki döwrüň pelteli gala tüpeňleri, käbirleri bolsa hyrly bilen ýaraglanan ýigitlere oklarynyň barybir duşmana ýetmeýändigini üçin ýagy gowy atyma gelýänçä atmazlygy, oky biderek zaýalamazlygy, därini tygşytly tutmaklygy tabşyrýarlar. Diwarlaryň üstünde duran ýerlerinden duşmanyň ählili serkerdelerini hüşgärlik bilen synlap duran ýigitler buýrulan buýruklara boýun bolup, aýgytly pursatyň gelerine garaýarlar.

Şu gün günortandan soň Abdylly ussa bilen wagtlaýynça hoşlaşyp, goraýjylara goşulan Ahally hem häzir diwaryň üstünde oturan ýerinde tüpeňini dutar edinip, halypasy Gönübek sazandanyň täze döreden sazyna goşundy bolup biläýjek äheňleri gözleýär.

Tilkiçi şahyram onuň sag gapdalynda gylyjyna söýenip dur. Ahallynyňky ýaly onuňam öz aladasy özüne ýetik. Henizem şo-ol, araky gören düýşünden aýňalyp bilenok. İçine-hä sygdyryp bilenok, daşyna çykarmana-da çekinýär. Ahally bilen paýlaşaýsa bolaýjagam welin, onda-da özüniň gorkak saýylaryndan ätiýaç edýär. Ony köşeşdirýän ýeke-täk zat, o-da Enehakydanyň: «Biz hökman ýeňeris», diýen sözi. «Käşgä şeýle bolsady, käşgä meniň düýşüm ýalan bolup çyksady... Eý Huda-aý!... Giden mazarystançylyk. Hemmesem täzeje... Ýok, ýok, beýle zat bolup

bilmez. Meni Şeytan oýnandyr. Al kakandyr. Gara basandyr. Elbetde! Ýöne men şol gije agyr naharam iýip ýatmandym».

Soňsuz oýlardan aýňalansoň Ahally tisginip daş-töweregine garanjaklaýar. Bolup durşuny biriniň gören bolaýmagyn ahmaldygyndan ätiýaç edip müýnürgeýär. Hiňlenjiräp oturan Ahalla göz astyndan seredýär. Çünki, urşuň oň ýany oýa batmak, özüňi pikire basdyrmak, sus görünmek ýigidi namart görkezýär, onuň gorkaklygyndan habar berýär. Duşmany göreniňde şähdiň açylmagy, keýpiň göterilmeli.

Ýok, Tilkiçi hiç haçan namart bolmandy, indem bolmaz. Atda kelew ýaly hiç kime öz üstünden güldürmez. Alamana gidip baş kesip ýören adam bolmasa-da, edil, gylyç tutup, ata münüp bilmeýänlerden-ä däl. At gazanan «batyr» bolmasa-da gorkak adyny alan ýerem ýok. Dogry, onuň gylyjy köne, ýöne abat. Telim gün bärei çalnyp-çalnyp sünnälenen, taplanan. Esasy ýerem ol ony hiç kimden diläp alanok. Öz dulundan, tärimden asylygy duran ýerinden aldy. Ýüregi şahyrçylykda, daýhançylykda, malgalada, gün-güzeranda bolsa-da, «ýeriň geler ak taýak» diýen nakyla eýerip, ol bu gylyjy baryp-ha bir wagtlar Abdylly ussadan satyn alyp goýupdy.

Howwa, düýşünden sag-aman saplanyp bilse, onuň kalbynda wehim ýok. Gaýtam Kepeläniň köri ýaly aýdym aýtmasa-da, öz goşgulary bilen il-güne gołtgy berip ýör. Onuň goşgularyny ýat bekläp, özüniň ýok ýerinde aýdyp ýörenlerem bir ýa iki däl. Ony ekabyrlaram gowy görýärler.

Hamala onuň oý-pikirlerini dargatmakçy bolýan ýaly, şol wagt duşmaan toplarynyň barysy birden «gümmürdäp» atyldy. Ýer-gök sarsdy. Gala yraň atdy. Iň bolmanda şu günlükçe-hä, bela sowulandyr öýdüp az-kem arkaýynlaşan halkyň başynda kyýamat täzeden gopdy. Gümmürdiniň yzy bilen eşidilen köpçülikleýin «ur-ra» sesi ondanam has aýylganç eşidildi. Barha-da golaýlaşdy.

Bu, duşmanyň aýgytly hüjüme geçendiginiň alamaty. Halk welin özüne öňküdenem beter has aýylganç ykbalyň garaşýandygyndan entek bihabar. Ýöne, aňýar. Syzýar. Şonuň üçinem, top oklarynyň täzeden ýarylyp başlanmagy bilen galanyň içindäki erewde-berewlik öňküdenem has artdy. Aýal-ebtatlar, garry-

gurtular ýene-de özlerini urara ýer tapman dumly-duşa ylgaşlap başladylar. Oglan-uşaklaryň, gyz-gelinleriň işe ýaranlary diwarlaryň üstünde, daşynda we iç ýüzünde, derwezeleriň agzynda duşman bilen bilen garpyşmana taýýar bolup duran eli gylyçly ýugutlere, galanyň daş ýüzündäki garymyň içinde ýerleşen mergenlere suw, çörek, ok-däri daşamak barada özlerine öňden tabşyrylyp goýlan ýumşy ýerine ýetirmek üçin, ýerli-ýerlerine, orunly-orunlaryna tarap sözanda-guýruk, sogdurylyşyp ugradylar. Çagalaryň elinden tutup, çar tarapa alakjaşyp ýören ak gyňaçly garry aýallar nirä gaçýandyklaryny, nämeden gaçýandyklaryny bilmezden dumly-duşa pytraşdylar, aram-aramam bir ýere jemlendiler-de, hamala şeýtseler Alla ahy-nalalaryny basym eşitjek ýaly agyzlaryny dik asmana tutup: «Alla-a!.. Alla-a!..» diýşip, yzlaşdylar. Birdenem şyr-ak takyr ýere çökdüler-de, hasalaryny gapdallarynda goýup ýer ýumruklaşdylar. Ak patyşanyň ata-babasyňa çenli nälet okadylar. Türkmen ýigitlerine Alladan güýç, kuwwat dilediler. «Daşynda durka şeýtse bu nägehan galanyň içine giräýse dagy näderkä» diýşip, öňküdenem beter howpurgaşdylar. Turup, ýene-de ugrybir ylgaşdylar. Gaçyp barýan ugurlarynda snaryad ýarylsa arkan serpilişip ýene-de yzlaryna gaçdylar. Top oklary welin ýeke bir keýik sürüleri ýaly ondan-oňa tazygysyp ýören kempirleri, gyz-gelinleri ýa çagalary däl, eýsem hümmet hasalaryna daýanyp, nirädigini özlerem bilmezden yrgyldaşyp barýan gojalaram, sowuk ýaragdan başga söweş enjamlary bolmansoň dişlerini gyjaşyp, gereklenäýjek pursatlaryna garaşyp duran ýigitleri-de bir ujundan paýhynladyp gidip otыр. Iň bolmanda her biri baş-üç sany malyň başyna ýetýär welin boş geçýäni ýok. Sebäbi, galanyň içinde boş ýer ýok.

Top oklarynyň biri Berdimyrat hanyň öýüne düşdi. Onuň özi ekabyrlar bilen Diňlidepäniň üstünde, urşa gözegçilik edip durdy. Çagalaryny bagryna basyp, Allany çagyryp oturan aýaly welin, öýi, goş-golamlary bilen bilelikde asmana sowruldy. Kakasynyň dogany, ýarawsyzlygy zerarly köp wagt bäri daş-iç çykyp bilmän oturan Gurban hanam şol öýüň içindedi. Top okunyň bir gyýçagy onuň kellesini ýolup taşlady.

Galanyň içinde terslin-oňlyn, münder-münder, para-para bolup

ýatan maslyklaryň sany gitdigiçe köpeldi. Çünki, hüjümden öň diňe birinji kolonnanyň toplary işlän bolsa, indi olara ikinji kolonnanyň toplaram goşuldy. Şonuň üçinem, soňabaka meýitleri deňli-derejeli jaýlamag-a däl, hatda, aýatsyz-gurhansyz, kepensiz, şo duruşlaryna ýere duwlamaga-da ýetişmediler we bir ýere üýşürmäne başladylar. Dürli sebäplere görä ýygnalman, ýatan-ýatan ýerlerinde galanlaryňnam hetdi hasaby ýok. Şondan başga çykalganyň ýokdugyna düşündilermi, nämemi, gyz bolsun, garry bolsun, ýaş bolsun, o ýan, bu ýan elewreşmelerini, gyk-baklaryny goýdular-da, goraýjylara kömek bermek üçin diwarlaryň düýbüne üýşdiler. Ganly göwrelerini ýerden göteribilmän, damaklaryny harladyşyp, agyzlaryndan gyzyň gan gatyşykly ak köpük saçyşyp, iňňildeşip ýatan ýaralylara kömek etdiler. Iň bolmanda süýrekläp kölegä eltdiler, dodaklaryna suw çaldylar, köýneklerinden ýyrtyp alyp ýaralaryny daňdylar. Olaryň arasynda Baýramgül tebib bilen Enehakyda hem bar. Ýöne, olarda-da bu wagt däri-derman ýok. Bolanjasynam bir wagtlar sarp edip gutardylar. Üstesine-de bu iş bilen has irräkdän bäre meşgul bolup ýörendikleri üçin uçursyz ýadadylar. Şeýle-de bolsa, ol wagt dynç almak hiç kimiň ýadyna düşenok. Enehakyda ýeke-ýeke baryp:

–Gaýrat ediň, jan doganlar, çydaň. Çydaýmasaňyz başga alaç ýok – diýip, ýaralylara göwünlik berýär.

Howwa, şol wagt hakykatdan-da şondan başga alaç ýok. Bar zat düşen ýaranyň derejesine, ýaralynyň bedeniniň berkligine ýa gowşaklygyna bagly.

Toplaryň «gümmürdisinden» soň hüjüme ugran soldatlar bir demde galanyň düýbüne ýetdiler we özlerini mergenler tarapyndan taşlanyp gidilen giň hem çukur garymyň içine atdylar. Ondanam ýüzleriniň ugruna çykdylar we naýzalaryny pagsa diwarlara direşip, biri-birlerine söýget berşip, gala dyrmaşmaga başladylar. Diwarlaryň üstündäki ýigitler olary gylyç syryp garşy aldylar. Depelerinden ok bilen çüýlediler. Soldatlaryň käbirleri çinarkan gaýdyp, ýap-ýaňyja-da uly umytlar bilen çykan garymlarynyň içine bir halta çig et ýaly gülçüldeşip düşseler, käbirleri diwaryň ýüzünü dyrnaçaklaşyp aşaklygyna

syrykdylar.

Her niçik hem bolsa olaryň käbirlerine diwaryň üstüne çykmak başartdy. Olar gyssagara şu zatlary görmäge ýetişdiler: Galanyň iç tarapynda hem edil daşyndaky ýaly bir garym bolup, ol galanyň içine akyp gelýän çeşmäniň suwundan püre-pür doly. Şol garym bilen ugurdaş, başdanaýaga birgiden düýeler hatara çökerilgi. Ondan aňyrda ýene bir garym we ýene-de bir diwar bar. Ondan soň küşt mallarynyň ýerleşiş tertibinde oturan akly-garaly, ululy-kiçili öýler görünýär. Aňyrsy ýaýylyp ýatan giň meýdan. Ähli ilat mal-garasy bilen şol ýere ýygnanypdyr. Ýykylanu-ýykylmadyk öýlerden, zir-zöwran bolşup ýören adamlardan, molaşýan sygyrlardan, kişňeşýän atlardan, çalamydar çatmalardan, üstünden ok düşüp çepbesine çöwrülen tümlerden, leýs bolup ýatan adam jesetlerinden ýaňa şol giň meýdanyň içinde aýak basara ýer ýok.

Diwara ilkinji bolup dyrmaşan soldat bir-ä depesinde bir zadyň edil, ýyldyrym çakan ýaly lowurdap gidenini bilýär, birem gözleriniň önüniň garaňkyrap başlanyny bilýär. Şalkyldap gelip, garymyň içindäki läş bolup ýatan ýoldaşlarynyň arasyna düşenini welin bilenok.

Galanyň üstüne çykan soldatlaryň hemmesiniňem ykbaly şeýle boldy diýsek ýalňys bolmaz. Ýigitler olaryň ýeke-ýekeden gylyçdan geçirdiler.

–Baryň, gören-eşidenleriňizi özüňiziňkilere habar beriň – diýşip, jesetlerini aşak okladylar.

Diňe ýagdaýyň howpludygyny duýup, çykyşlary ýaly özlerini diwardan yzyna oklan soldatlar ölümden aman gutuldylar.

Şeýle ýagdaý hüjüm edilen diwarlaryň ählisindede-de, şol bir görnüşde gaýtalandy. Galanyň daş ýüzünde gurnalan gara öýleri otlap bilmedik hälki soldatlaryň ellä golaýy ahmyrdan çykmak üçin şol öýlere tarap täzededen topuldylar. Özlerem bu gezek aýdym aýdyşyp, nyzam bilen zabt etdiler. Şol aýdymam olaryň köpüsi üçin iň soňky aýdym boldy. Aç arslanlar kimin arlaşyp gelýän türkmen ýigitleri özleri üçin iňňän amatly bolan garjaşma söweşine girdiler we uzaga çekmän olaryň tas, barysyny diýen ýaly gylyçdan geçirdiler.

Elli esgerden agsaklaşyp-towsaklaşyp bary-ýogy baş-on sanysy

yzlaryna gaüdy bardylar.

Soldatlaryň hüjümi umuman, zabt edilýän diwarlaryň ähli ýerlerinde-de gowşady. Galany ýüzugra almak baradaky pikir soldatlaryň ählisiniň diýen ýaly aňynda düýbünden başgaça – bu sada halk öz ýurduny beýle aňsatlyk bilen çem gelene berip goýberäýjek däl-ow, diýen pikire öwrüldi. Tekeler ýeke bir goranmak bilen çäklenmän, eýsem hüjüme-de geçdiler. Soldatlaryň yza çekilýändiklerini görüp, olar hasam gylawlandylar we jygyldan giňden açylýan mähnet derwezelerden atylyşyp çykdylar, entek diwardan daşlaşyp ýetişmedik soldatlaryň yzlaryndan ýetip, daş-töwereklerini gabadylar. Ýene-de «garajşma» oýny başlandy. Galadan çoguşyp çykýan goraýjylaryň bolsa soňy görnenok.

Esgerleriň bu oýundan aman sypmajakdyklaryna gözi ýeten general Lomakin derhal yza çekilmek barada buýruk berdi. Buýruk göz-açyp ýumasy salymyň içinde dilden-dile geçip, bütin goşuna ýaýrady.

–Na-aza-a-at! Aza-a-at! Otstupae-em!

Howsalaly çykan bu sesler eýýämhaçan janlaryndan umytlaryny üzen soldatlaryň serine dirilik şemaly bolup çaýyldy. Ýaşaýyşa bolan umyt uçgunjyklaryny oýardy. Şonuň üçinem, olar bu sözi biri-birlerine söýünçli habar hökmünde uly dabara we bilniksiz şatlyk duýgusy bilen geçirdiler. Şeýle hem şol buýrugy beren adama müň mertebe minnetdar bolmak bilen yza çekildiler. Ýöne, assa-ýuwaş, söweş bilen, gaýduwsyz garşylyk görkezmek ýagdaýynda çekildiler. Käte yzlaryna dönük, söbüklerini sydyryp gelýän ýigitleri naýza bilen sançsalar käte ellerindäki tüpeňleriniň gundagy bilen ýelmediler. Maý tapdyklaram sähelçe sägindiler-de, ýigitleriň gapak ýaly yap-ýasy, watana bolan hyjuwdan doly döşlerinden tüpeňlediler we eýýämhaçan özlerinden arany açmana ýetişen ýoldaşlarynyň yzlaryndan ylgadylar.

Ýöne, kowgunçylaram olaryň yzlary bilen gury söltüldeşip geläýenoklar. Olaram ýetişibildiginden okam atýarlar, çapýarlaram, ellerine ilen zat bilen urýardylaram. Şonuň üçinem, ýitgi sanynyň artmagy bilen gaçyp barýanlaryň

hatarlary seýrekledi, kowgunçylaryň sany bolsa, galadan gykuwlaşyp çykýanlaryň hasabyna gitdigiçe köpeldi. Çünki, Berdimyrat han bu wagt pursada garaşyp duran, garjaşmadan başga urşa ukypsyz bolan, elleri sowuk ýaragly ýigitleri hem hüjümçilere goşmaça güýç hökmünde iberipdi. Olar ýaraly ýa dem-düýtsiz ýatan soldatlary we türkmen ýigitlerini basmazlyk üçin üstlerinden böküşip, uçganaklaşyp baryşlaryna hä diýmän özleriniňkileriň yzlaryndan ýetdiler, olardanam ozup, gaça söweş edip barýan soldatlaryň saplaryna aralaşdylar we pyçaklaryny, syrygyň ujuna daňlan gyrkylyklaryny, maňňaldyr – keçgert oraklaryny ezberlik bilen işledip başladylar.

Soldatlaryň abat galanlary indi hiç hili garşylyk görkezmezden, ýaralyalaryny, ölülerini taşlaşyp gaçdylar. Ölülerden-ä ses-üýn ýok welin, alagüpürdi bolşup barýan türkmen ýigitleriniň aýak tozlarynyň arasynda ýüzlerini çañjardyşyp, ýerlerinden galybilmän ýatan ýa-da bagyrlary bilen süýşüşip, dyzlary bilen dyzanaklaşyp barýan ýarawly soldatlar eýýämhaçan allaowaralara ýeten ýoldaşlaryna tarap sesleriniň ýetdiginden gygyryşdylar, kömege çagyrdylar. Käbirleri bolsa özlerini galadan çykan ýeriňdäki çuň garymyň içine atdylar. Çünki, ol ýeri asuda. Maslykdan ýa çalajanlardan başga hiç kim ýok. her kim gaça-kow bilen ber-başagaý.

Börmäniň batyr ýigitlerine baş bolup, bireýýämden bári jeňiň orta gürpünde gylyjyny bir saga, bir sola salgap ýören Hanberdi han garymyň deňinden ep-esli geçenden soň, gaçyp barýan bir ofiseriň dolanyp özüne toplanyny gördi. Ofiser tüpeňiniň ujundaky naýzany Hanberdi hanyň edil, bokurdagyna gezedi. Ýöne, ýaş hanyňam gylyçly goly eýýäm howadady. Şonuň üçinem ol çeýe göwresine gelşip duran çaltlyk bilen bir gapdala sowuldy-da, göz açyp-ýumasý salymyň içinde gylyjyny ofiseriň boýnundan saldy. Tygy tene degendenem gylyjyny şeýle bir ussatlyk bilen özüne bakan dartdy welin, çypar kelle edil sapagyndan tänen sary erik ýaly «patlap» ýere gaçdy-da, «geläý indi senem» diýýän ýaly, henizem üstüne howala bolup duran göwrä tarap gözlerini ýyltyldadyp seretdi. Göwre bir pursatlykça yraň atyp durdy-da, birdenem herekete geldi.

Entirekläp birnäçe ädim ýöredi. Elindäki naýzany öňe üľňedi. Soňam öwrülip gelip kelläniň üstüne, ýykyldy. Göwresine gowuşan sary kelle mawy gözlerini ymykly ýumdy. Şondan soý olaryň hiç birindenem hiç hili, gymyldy-hereket bolmady. Göwräniň aşagyndan syzyp, çykýan al gan topragyň ýüzi bilen onuň aýak ujuna tarap akyp ugrady.

Hanberdi han ondan ünsüni sowup ýetişmäňkä, üç sany dagystanlynyň gylyç syryp, öz üstüne howala bolşup gelýändiklerini gördi. Olar bilen urşa girişenem şoldy welin, bir ýerden ýene-de iki sany soldat peýda boldy. Megerem, ofiserleriniň aryny almaklygy ýüreklerine düwen bolsalar gerek, şol wagt agzyny hatap ýaly açyp yzdan gelýän bir inçemik, uzyn boýly, iňňän ýaş görüňän başga bir soldatam olara goşuldy. Hanberdi han öz tenine tyg degirmän olaryň altysynam ýaralady. Altysam ganlaryny sarkdyrysyp gaçmak bilen boldular. Şondan soň togalak kelleli, ýeňsesi gassabyň çapgysy ýaly, her gezek dem alanda gönümel burnunyň ganatlary ýellenip gidýän başga bir dagystanly ýerden çykan dek duýdansyz geldi-de, gylyjyny göterip Hanberdi hanyň üstüne howala boldy. Hanberdi han bu gezegem çaltlyk bilen öwrüm etdi-de, ýokary galan eli aşak inmäňkä duşmanyň kibtni kesip taşlady. Şol wagtam gaçyp barýan soldatlaryň biri onuň arkasyna aýlandy. Elindäki sapaňasy bilen Hanberdi hanyň ýeňsesinden atdy-da, hiç zat bolmadyk ýaly öňki ugruna tarap ylgady ötägitdi. Ok Hanberdi hanyň çep kebzesinden girdi. Ýöne, ol gyzgynyna özüni atan soldatyň yzyndan ýetip, gylyjynyň ujuny ýagyrnysyndan sançmaga üetişdi. Soldat iki elini göge serip yzyna dolandy. Entirekläp gelýän Hanberdi hanyň gujagyna doldy. Özünden gidip barýan Hanberdi hanyňam gollary onuň daşyna dolandy. Şol duruşlaryna-da ýykyldylar. Ýöne, olar beýdip uzak ýatmaly bolmadylar. Hanberdi hany ýigitleriniň üç-dört sanysy götergiläp gala alyp gitdiler.

Öýlerine eltenlerinde Hanberdi hanyň ýagdaýy eýýäm gowy däldi. Gözleri süzülip, gabaklary börtülip ugrapdy. Sesi haýallapdy. Geplemesi kynlaşypdy.

Bir ýerden Mämmedoraz tebibini derhal tapyp geldiler. Ol oňa em etmek bilen boldy. Şol ikiaralykda-da Hanberdi hany getiren

ýigitlerden urşuň ýagdaýyny sorady. Duşmanyň gaçýandygyny eşidip begendi.

... Kowgy welin hakykatdan-da dowam edip gidip otyr. Duşmanyň lagerine golaýlaşýar.

Türkmenleriň ýeňiş gazanaýmagyndan ätiýaç eden Lomakin rezerviň baştutanyny maýor Şaufusy ýanyna çagyrdy.

– Haýal etmän Şirwan batalýonyny hüjüme iberiň! Her edip, hesip edip duşmany yza serpikdiriň!..

«Ur-ra-a...» diýşip, bir gapdallaryndan çykan şirwanlylary hem ýigitler aranyň entek daşdygyna garamazdan gyzgyn gülleler bilen garşy aldylar. Öňi bilenem batalýonyň baýdak göterijisi öldürildi. Aýak astyna düşen baýdagy başga bir soldat ýerden galdyrdy. Ýaňy bir ylgap ugrady welin, türkmenler onam atyp öldürdiler. Şondan soň ýa-ha döwtalap tapylmady, ýa-da garabaşyna gaý bolup hiç kimiň eli ýetmedi, garaz, baýdak eýesiz galdy. Maýor Şaufusyň:

– Zna-amýa!.. Rebýata, znamýa-a!.. – diýen howsalaly sesem hiç kimiň gulagyna ilmedi. Ahyram onuň özi ylgap bardy-da, baýdagy eline aldy. Dabara bilen ýokary galdyrdy. Birdenem ýapyryldy-da, baýdagyny pasyrdadyp öňe ylgady. Bir demde diýen ýaly batalýonyň öňüne geçdi. Oňa çenlem türkmen ýigitleri bilen aralyk golaýlady. Ýigitleriň atýan oklarynyň biri baryp maýoryň döşünden girdi. Ol bir säginen ýaly etdi-de, ýene-de ýoluny dowam etdirdi. Entirekledi. Baýdagy elinde saklajak bolup dyrjaşdy. Durup-durup ýene-de ýöredi. Ahyram tapdan düşüp ýykyldy. Baýdak ýene-de ýere gaçdy.

Otrýadyň türkmenler bilen garjaşmagy netijesinde ýeňiş ýene-de ýigitleriň tarapyna geçdi. Duşman ýene-de ýeňse berdi. Şirwanlylary görüp öňki gaçyp barýan soldatlaram yzlaryna dönüpdiler. Emma soňky ýagdaý olary ýene-de öňki ugurlary bilen gaçmana mejbur etdi.

Şeýle gaýduwsyzlyk görkezip gurban bolan komandirlerini şirwanlylar jeň meýdanyndan alyp çykdylar.

Baýdak galdy. Oňa tekeler eýe çykdylar. Bu tutuş Merkezi Aziýa eden basybalyjykly ýörişleriniň бүтін dowamynda patyşalyk goşunyň ilkinji gezek öz baýdagyny aldyryşydy.

Bary-ýogy on minuda golaý dowam eden şol çaknyşykda şirwan

batalýony komandirleri bilen iki ofiseri hasap etmäniňde, öz urşujylarynyň segsindenem gowragyny ýitirdiler. Bu bolsa batalýonyň umumy sanynyň ýarysyndanam köp.

Türkmenleriň uly bolmadyk atly topary artilleriýa batereýasyna tarap hüjüm etdi. Ýöne, grenaderler top okuna tutmak bilen olary birsyhly yza serpikdirdiler durdular. Şonuň üçinem, galadan ep-esli bolup çykan türkmen atlylaryndan, batareýanyň golaýyna barýançaýlar sanaýmalyjasy galdy. Muňa garamazdan ýigitleriň birem yza dönmäne meýil etmedi. Gaýtam, her kim topçularyň ýanyna barjak bolup jan etdi. Käbir gözsüz batyrlara-ha ajalyň üstünden ötüp, şol arzyly ýere ýetmek başartdam. Ýöne, başda, pyýadalardan gaçyp baryp, indem demlerini dürsemäne ýetişen soldatlaryň bir bölegi toplanysyp geldiler-de, daşlaryna aýlandylar we olaram okdan geçirdiler. Şeýlelikde, artilleriýa hüjüm eden ýigitlerden birem gala dolanyp barmady.

Bu ýagdaý olary diwaryň üstünden synlap duran Berdimyrat hanyň gazabyny joşdurdy. Duşmana göz görkezesi geldi. Şol niýet bilen sekiz ýüz atlyny yzyna tirkäp galadan çykdy-da, toplaryň duran ýerine tarap, öňki atlylaryň giden ugry bilen at goýdy. Tutuş bir batalýonyň we iki topuň öz üstlerine üznüksizlik bilen ok ýagdyrýandyklaryna garamazdan olar batlaryny gowşatman ýollaryny dowam etdirdiler. Toplara golaýlaşdyklarysaýam at üstünden agyp gaýdýanlaryň, atlary bilen bilelikde tüwdürilip gidýänleriň, haltadan dökülýän jöwen däneleri deý pytraşyp topraga garylýanlaryň sany artdy. Bularyň ykbalyna-da öňki atly toparyň gününe düşmek howpy abandy. Hä diýmänem ýigitleriň sany ýüze, soň ellä geldi. Iň soňky çykan «gümmürdi» bolsa ojagaz sanam ona golaýlatdy. Ana, şol on adam hem kiçijik tüweleý kimin tozan turzup bardy-da, toplary işledip duran artilleriýaçylaryň depesinde gylyçlaryny oýnadyşyp başladylar.

Depelerinden inýän ýalmawuz ýaly ýiti gylyçlaryň salýan ölüm howpy birbada aljyradan hem bolsa, topçular basym özlerini ele aldylar we gylyçlaryny syrysyp, naýzalaryny ülnişip ýigitlere erjellik bilen garşylyk görkezdiler. Hä diýmänem olara kömege gelýänleriň sany artdy. Türkmen ýigitleriniň ýagdaýy

ýaramazlaşdy. Berdimyrat hana agyr ýara düşdi. Ýigitler ony goraglap yza çekildiler. Emma täzeden ýaňlanan top sesi olaryňam barysyny ýere ýazdy. Üç-dört sany çalarak ýaralanan at ümdüzine tutdurdy. Ýöne, uzak gidibilmediler. Töwerekden ylgaşlaşyp gelýän soldatlar olary oka tutdular. Altyn ýally bir mele at bolsa snaryad ýarylandan «haýkyryp» çarpaýa galdy-da, «gürpüldäp» bir ýana ýykyldy. Ak sekilli toýnaklaryny titredip aýaklaryny kakdy. Tutuş göwresi bilen silkindi. Ýerinden turjak bolup birnäçe gezek dyzady. Urundy. Ahyram usurgap ýanyny ýere berdi. Kellesini ýere goýdy. Burunlaryny ýellendirip: «par-par» etdirdi. Bokurdagy harlady. Uzyn sary dişleriniň arasyndan syzyp çykýan ak köpürjik gitdigisaýy ýellendi, çişdi, köpeldi, iki erninden akyp ýere döküldi. Agdar-düňder bolup duran gözleriniň şöhlesi ýitendenem, birki ýola tısgindi-de jan berdi.

Berdimyrat han aty bilen bilelikde ýykyldy. Artky sag aýagy harap bolan dor at birdenkä zeper ýetiräýmezlik üçin ýörite edýän ýaly agynap eýesinden ep-esli daşlaşdy. Tot-tozanyň batareýa tarapdandygyndan peýdalanyp, Berdimyrat han telpegini eline aldy-da, gala tarap bulaýlady.

Hanyň diridigine gözi ýeten ýigitleriň täze bir tapgyry galadan çykyp gaýtdy. Top we tüpeň oklaryna tutup, soldatlar olaryňam sanyny mazaly seýrekletdiler. Berdimyrat hanyň duşman eline düşmek howpy döredi.

Edil şol wagtam gum tarapdan Berdimyrat han üçinem, orslar üçinem garaşylmadyk ýagdaýda, otuz-kyrk sany atly peýda boldy. Toplarynyň nilleri özlerine tarap öwrülip ýetişmäňkä-de olar gylyçlaryny dalawladysyp geldiler-de, topçulary ýüzleriniň ugruna gylyçdan geçirdiler. Derrewem Berdimyrt hany bir boş ata ataryp gala sary depdiler.

Soldatlar ilk-ä olara tarap ok atdylar. Birnäçesini atdan agdardylar, birnäçesini bolsa ýaraladylar. Soňam yzyndan kowjak boldular. Emma ýigitler Berdimyrat hany alyp barýan topary öňe goýberdiler-de, özleri yza dönüp olar bilen urşa girdiler. Kem-kemdenem guma tarap çekildiler. Berdimyrat hany alyp barýan toparyň sag-aman gala girenini görübem urşy bes etdiler-de, at başyny guma tarap ymykly öwürdiler. Ilkinji

gerişden aşyşlary ýalam gözüetimden asmana tarap bir akja kepleri göterildi.

Berdimyrat hany äkiden atly toparam haýal etmän galadan çykdy we ak kepleriniň oýnap ýören ugruna tarap rowana boldy.

Berdimyrat hanam Mämmetoraz tebibiň ýanyna eltdiler. Onuň halynyň agyrdygyny görüp, Gurbanmyrat işan, Kerimberdi işan, Hanmämmet atalyk we beýleki ekabyrlar gyssagara maslahatlaşyp, urşa ýolbaşçylyk etmekligi Orazmämmet hanyň üstüne ýüklediler. Gurbanmyrat işan Biribardan Berdimyrat hanyň sagalmagyny diläp doga okady.

Duşmanyň ilkinji hüjüminiň yza serpikdirilmeginden gylaw alan Orazmämmet han ajal oklaryny çep ganatdan sowurýan dag toplarynyň üstüne hüjüm etmek barada buýruk berdi.

–Şolardan dynmasak bize gün ýok – diýip, ol maňlaý derini sag eliniň süýem barmagy bilen sylp, gyzgyn topraga joralandyryp durşuna aýtdy. – Bar güýji şol tarapa gönükdiriň.

Şondan soň häliden bäri esasy güýji yza serpikdirip barýan ýigitler:

– Alla-a!..

– Alla-a!..

– Ur-ha!.. – diýşip, ýüzlerini çepden atýan artilleriýaçylara tarap öwürdiler. Taryhy proza